

S VII MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP *Specijalna edukacija i rehabilitacija*

S THE 7TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
special education and rehabilitation
TODAY

DANAS

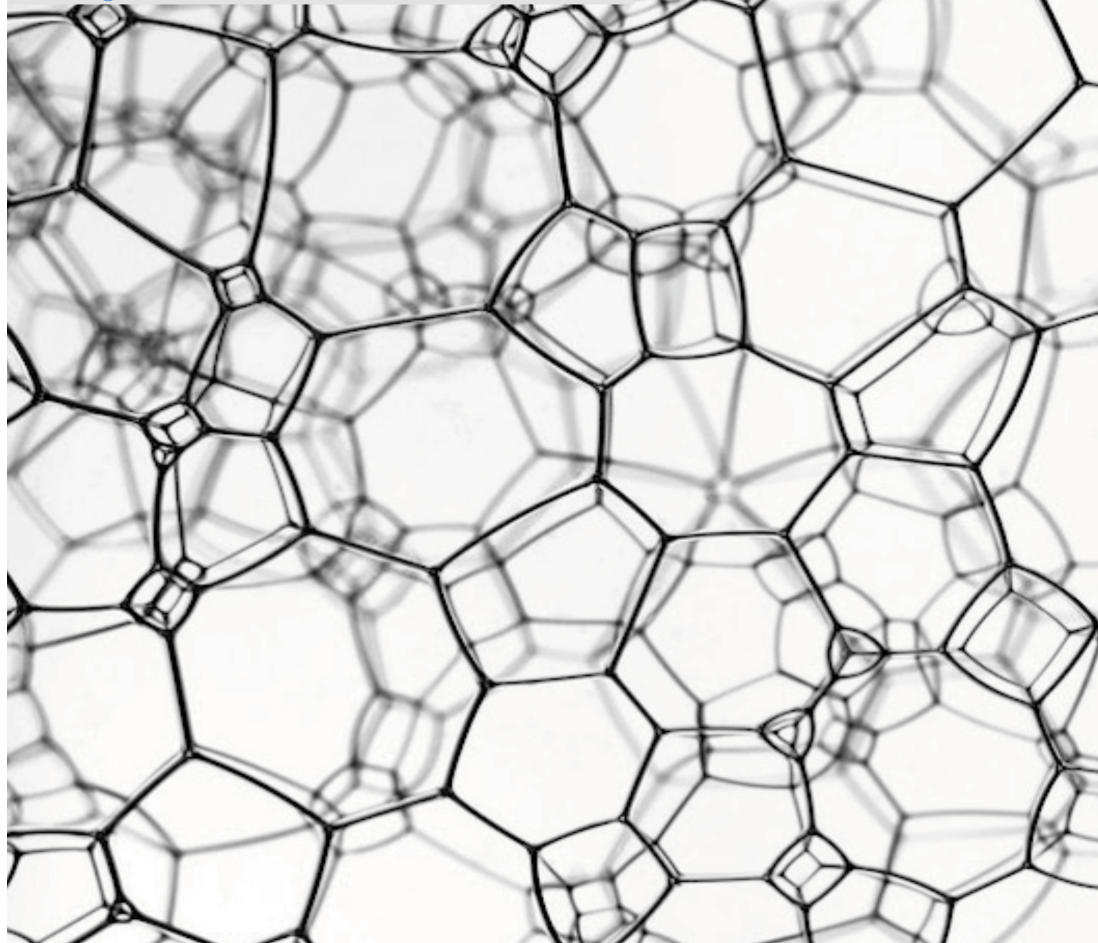
Audiovox d.o.o.
Beograd, Zeleni venac 6/1,
Tel: 011/2621-071, 2632-827

oticon
PEOPLE FIRST

SLUŠNI APARATI

GENERALNI SPONZOR SKUPA

ZBORNIK RADOVA PROCEEDING

UNIVERZITET U BEOGRADU - FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE - FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

**BEOGRAD
BELGRADE 2013**

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

**VII međunarodni naučni skup
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
Beograd, 27–29. septembar 2013.**

Zbornik radova

Beograd, 2013

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS

Zbornik radova

VII međunarodni naučni skup
Beograd, 27–29. 9. 2013.

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
11000 Beograd, Visokog Stevana 2
www.fasper.bg.ac.rs

Za izdavača:

prof. dr Jasmina Kovačević, dekan

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Mile Vuković

Urednik:

prof. dr Vesna Žunić-Pavlović

Dizajn korica:

mr Boris Petrović, Zoran Jovanković

Štampa:

Planeta print, Beograd

Tiraž: 200

ISBN 978-86-6203-045-0

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

**The Seventh International Scientific Conference
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
Belgrade, September, 27–29, 2013**

Proceedings

Belgrade, 2013

SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY

Proceedings

The Seventh International Scientific Conference
Belgrade, 27–29. 9. 2013.

Publisher:

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation
11000 Belgrade, Visokog Stevana 2
www.fasper.bg.ac.rs

for Publisher:

prof. dr Jasmina Kovačević, dekan

Editor-in-chief:

prof. dr Mile Vuković

Editor:

prof. dr Vesna Žunić-Pavlović

Cover design:

mr Boris Petrović, Zoran Jovanković

Printing:

Planeta print, Beograd

Circulation: 200

ISBN 978-86-6203-045-0

MOGUĆNOST KORIŠĆENJA CRTEŽA DECE S LAKOM INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU ZA PROCENJIVANJE KREATIVNOSTI U VIZUELNOM DOMENU IZRAŽAVANJA

Teorije i istraživanja ukazuju da se u dečjim crteža mogu naći različiti podaci, od znakova raznovrsnih poremećaja, do najave izuzetne kreativnosti. Istraživanje prikazano u ovom radu ima za cilj utvrđivanje povezanosti između kreativnog potencijala i kreativnosti likovnog crteža kod dece s lakom intelektualnom ometenošću (LIO) kako bi se ispitala mogućnost korišćenja crteža za procenjivanje kreativnosti u vizuelnom domenu izražavanja. Uzorkom je obuhvaćeno 69 učenika iz četiri beogradske škole za decu ometenu u intelektualnom razvoju, oba pola, kalendarskog uzrasta od 8–16 godina, školskog uzrasta od I do VIII razreda, bez neuroloških i višestrukih smetnji. U svrhu procene kreativnosti dece primenjeni su Test za kreativno mišljenje koje se meri crtanjem (Test for Creative Thinking-Drawing Production – TCT-DP), kojim se procenjuje vizuelni aspekt kreativnosti, i crtež na temu „Neobičan cvet“, pri čemu su kao kriterijumi za procenjivanje dečjih radova korišćeni upotreba boje, oblika, prostorna organizacija i proporcija elemenata crteža. Korelacija između skorova kreativnosti dobijenih testom kreativnog mišljenja i analizom likovnih crteža učenika, izračunata pomoću Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije, iznosi 0,34, što je statistički značajan rezultat ($p=0,003$). Budući da dobijeni rezultati pokazuju da je korelacija između skorova kreativnosti dobijenih TCT-DP testom i analizom likovnih crteža učenika pozitivna i značajna, može se zaključiti da se u crtežima dece s LIO mogu naći pokazatelji kreativnosti. Edukatorima dece s LIO preporučujemo pokazatelje kreativnosti definisane našim istraživanjem kao smernice u razumevanju dečjih radova i kao podsticaj za preispitivanje sopstvenih kriterijuma kreativnosti. Ključne reči: vizuelni aspekt kreativnosti, dečji crtež, laka intelektualna ometenost

Sanja Gagić, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd (sanjagagic85@gmail.com)

Mirjana Japundža-Milislavljević, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

UVOD

Kreativnost predstavlja sposobnost stvaranja novih i vrednih ideja (Boden, 2009). Budući da je ispoljavanje kreativnosti određeno medijumom koji se koristi, razlikuje se likovno, književno, dramsko, intermedijalno ili neko drugo stvaralaštvo (Škorc, 2012). U novijim istraživanjima zapažaju se nastojanja da se razumevanje pojma kreativnosti unapredi procenjivanjem kreativnih produkata u vizuelnom (likovnom) domenu izražavanja (Chang & Zhao, 2010; Čorko i Vranić, 2007; Togrol, 2012).

Kada se radi o kreativnosti kod dece, ne treba tražiti ili očekivati rezultate tog stvaralaštva. Od dece se ne očekuju radovi visokog umetničkog kvaliteta, već originalni i neobični produkti koji su svojstveni dečijem percipiranju sveta (Koludrović sa sar., 2010).

Arbutina (2011) naglašava problem nedostatka većeg broja studija koje bi sagledavale prirodu kreativnih sposobnosti kod dece s lakom intelektualnom ometenošću (LIO). Rezultati pojedinih istraživanja ukazuju da deca s LIO ispoljavaju određen stepen kreativnih sposobnosti u vizuelnom domenu (Arbutina, 2011), naročito ukoliko su adekvatno podsticana za kreativno izražavanje (Gagić, 2013; Gagić i Japundža-Milislavljević, 2013). Od izuzetne važnosti je da se u nastavnom procesu insistira na bogaćenju iskustva i neprestanom podsticanju dece s LIO kako bi se stvorila dovoljno čvrsta osnova za njihov stvaralački rad.

Test za kreativno mišljenje koje se meri crtanjem (Urban & Jellen, 1993) predstavlja jedan od retkih testova koji procenjuju kreativnost preko individualne produkcije u likovnom domenu (Maksić i Anđelković, 2011). Urban-Jelenov test može biti koristan instrument za identifikovanje visokih kreativnih potencijala, ali i za prepoznavanje pojedinaca sa nedovoljno razvijenim ili zaostalim kreativnim sposobnostima koje treba unaprediti, izazvati ih ili im pružiti podršku (Urban & Jellen, 1993). Ipak, u skladu sa planom i programom za decu s LIO, učenici u procesu edukacije svoju kreativnost u vizuelnom domenu najčešće izražavaju kroz crtež na časovima likovne kulture. Vigotski (2005) naglašava da crtanje čini prevashodan deo dečjeg stvaralaštva u ranom uzrastu. U vaspitno-obrazovnom radu postoji tendencija da se deci omogući slobodan likovni izraz i da se odgovarajućim postupcima podstiču njihove stvaralačke sposobnosti (Filipović i Kamenov, 2009). Jedan od mogućih načina da se pokrenu izražajne mogućnosti učenika i njihova mašta je pažljivo određivanje tema crteža (Filipović, 2009).

Prilikom ispitivanja mogućnosti korišćenja crteža u traganju za kreativnim izrazom učenika tipične populacije, Maksić i Anđelković (2011) su dobile značajnu korelaciju između skorova postignuća na Urban-Jelenovom testu kreativnog crtanja i nastavničkih procena kreativnosti istog crteža. Inostrana istraživanja ukazuju na značajnu povezanost između kreativnosti crteža na zadatu temu i testa divergentnog mišljenja kojim je procenjena opšta kreativnost ispitanika (Chang & Zhao, 2010). Autori navode da je tema „Fantazija“ pogodna za izazivanje originalnih rešenja i podsticanje slobodnog izražavanja kod učenika.

Cilj ovog rada je utvrđivanje povezanosti između kreativnog potencijala i kreativnosti likovnog crteža kod dece s LIO kako bi se ispitala mogućnost korišćenja crteža za procenjivanje kreativnosti u vizuelnom domenu izražavanja.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Uzorak

Uzorak istraživanja čini 69 učenika iz četiri osnovne škole za decu ometenu u intelektualnom razvoju na teritoriji Beograda. Kriterijumi za izbor ispitanika su podrazumevali: laku intelektualnu ometenost (količnik inteligencije učenika procenjen WISC skalom se kretao u okvirima od 50 do 69), kalendarski uzrast od 8 do 16 godina, školski uzrast od I do VIII razreda. Iz uzorka su isključeni učenici sa neurološkim i višestrukim smetnjama. Prema rezultatima hi-kvadrat testa, uzorak je ujednačen prema parametrima pola ($\chi^2 = 0,710$, $df = 1$, $p = 0,399$).

Instrumenti istraživanja

Za procenu vizuelnog aspekta kreativnosti u istraživanju je korišćena A forma *Testa za kreativno mišljenje koje se meri crtanjem* (Test for Creative Thinking-Drawing Production - TCT-DP) (Urban & Jellen, 1993). U testu se od ispitanika zahteva da završi započeti crtež, a definisani su sledeći kriterijumi evaluacije: *nastavljanje* koje se odnosi na bilo kakvu upotrebu zadatih figuralnih fragmenata, *popunjavanje* koje obuhvata dovršavanje ili dopunu koja je učinjena sa korišćenim, nastavljenim ili produženim figuralnim fragmentima. Slede *novi elementi* koje čini bilo koja nova figura, simbol ili element, *povezivanje pomoću linija* odnosi se

na nacrtanu vezu između dva kontinuirana fragmenta, povezivanje koje doprinosi temi. Šesti pokazatelj je *prekidanje granica koje zavisi od fragmenta* i uključuje upotrebu malog otvorenog kvadrata koji je izvan zatvorenog okvira. Sedmi pokazatelj je *prekidanje granica koje ne zavisi od fragmenta*. Osmi pokazatelj je *perspektiva*, gde se boduje prelaženje u trodimenzionalni prostor. Kod *humora*, vrednuje se afektivna, emocionalna i ekspresivna moć crteža. Preostala četiri pokazatelja koji čine *nekonvencionalno* obuhvataju: svaku *manipulaciju* materijalom, upotrebu *nadrealističkih, fikcionih i apstraktnih elemenata*, upotrebu *simbol-figura kombinacije* i *nestereotipnu upotrebu* datih figuralnih fragmenata. Priručnik testa uključuje opsežan opis procedure evaluacije crteža koji ispitanik napravi. Maksimalan broj poena na testu je 72.

Za procenu kreativnih potencijala učenika u okviru vizuelnog domena izražavanja, korišćen je i crtež na temu „Neobičan cvet“, konstruisan posebno za potrebe ovog istraživanja. Crteži su, kao i Urban-Jelenov test, dati na uvid i procenu profesoru metodike nastave likovne kulture i defektologu, koji su vrednovali na skali od 1 (nisko izražena kreativnost) do 5 (visoko izražena kreativnost) sledeće aspekte: upotrebu boje, proporciju, oblike i prostorni raspored.

Standardnom analizom pedagoške dokumentacije dobijeni su podaci o nivou intelektualnog funkcionisanja, uzrastu i polu ispitanika.

REZULTATI

Veza između skora kreativnosti dobijenog TCT-DP testom i analizom likovnih crteža učenika ispitana je Pirsonovim koeficijentom korelacije. Dobijena je značajna vrednost korelacije, $r = 0,349$, $p = 0,003$ (Tabela 1). Rezultat ukazuje da ispitanici koji su kreativniji, koji su Urban-Jelenov test kreativnosti uradili dobro, pokazuju i bolja postignuća na crtežu neobičnog cveta, i obrnuto.

Tabela 1 – Korelacija vizuelnog aspekta kreativnosti i kreativnosti likovnog crteža

		TCT-DP	Crtež na temu „Neobičan cvet“
TCT-DP	Pirsonova korelacija	1	0,349**
	p		0,003
Crtež na temu „Neobičan Cvet“	Pirsonova korelacija	0,349**	1
	p	0,003	

DISKUSIJA SA ZAKLJUČKOM

Rezultati dobijeni našim istraživanjem pokazuju da je korelacija između skorova kreativnosti dobijenih Urban-Jelenovim testom kreativnosti i analizom likovnih crteža učenika pozitivna i značajna ($r = 0,349$, $p = 0,003$), tako da se može zaključiti da se u crtežima dece s LIO mogu naći pokazatelji kreativnosti. Drugim rečima, likovni crteži dece s LIO su odraz njihove stvaralačke imaginacije i nastojanja da na svoj način kombinuju i transformišu likovne elemente i podatke iz svog iskustva i mašte. Tema „Neobičan cvet“ je podstakla ispitanike da dođu do novih ideja, da pronađu retka i neuobičajena rešenja. Poznato je da na času likovnog vaspitanja deci s LIO ne treba davati opšte teme, već ih treba organizovati i konkretizovati (Ajđinski i Miladinović, 1986, prema: Japundža-Milisavljević, 2009). Ukoliko se deca ne motivišu na stvaralačko izražavanje, nego crtaju rad na slobodnu temu, često se dobijaju stereotipni i nekreativni radovi (Filipović i Kamenov, 2009). Dobijeni rezultati su u skladu sa podacima sličnih istraživanja, u kojima je takođe utvrđena povezanost između kreativnosti crteža i postignuća na testu kreativnosti (Chang & Zhao, 2010).

Filipović i Kamenov (2009) sugerišu da se razvoj kreativnosti u dečjim crtežima i slikama ogleda kroz njihovu maštovitost – fluentnost, fleksibilnost i originalnost. Uglavnom se kriterijumi za likovni domen izvode iz opštih određenja kreativnosti, kao što su originalnost, fleksibilnost, fluentnost, elaboracija i redefinicija (Hercog & Duh, 2011; Karlavaris sa sar., 1988; Karlavaris i Kraguljac, 1981; Kopas-Vukašinović, 2005). Maksić i Anđelković (2011) kao pokazatelje kreativnosti specifične za likovni izraz izdvajaju osećaj za prostor i perspektivu, zatim kvalitet, brzinu i tačnost percepcije elemenata i crtački kvalitet.

Dobijeni rezultati nam dozvoljavaju da pokazatelje kreativnosti crteža koje smo koristili u ovom istraživanju preporučimo edukatorima dece s LIO, kao smernice u razumevanju dečjih crteža i njihove kreativnosti. Kao kriterijumi za procenjivanje kreativnosti dečjih radova su korišćeni: upotreba boje, oblika, prostorna organizacija i proporcija elemenata crteža. Da bi rad bio ocenjen kao visoko kreativan, bilo je neophodno da se zapazi sloboda u likovnom izrazu deteta, mnoštvo detalja, neobična perspektiva. Bitno je bilo da dete ima svoju ličnost, sposobnost da vidi stvari na različite načine, da su crteži kompozicijski dobro postavljeni. Moguće je čak i belinu na crtežu vrednovati kao kreativnu, ukoliko se primeti da se dete igra elementima, zamišlja, istražuje i prezentuje svoj lični izraz.

Kreativnost dece s intelektualnim deficitom je veoma kompleksno pitanje. Kako bi se unapredila evaluacija kreativnog potencijala dece s LIO predložimo da se neka buduća istraživanja baziraju na proceni povezanosti između kreativnosti i kreativnih produkata iz različitih domena (crteži, slike, priče, dramatizacije, igre i slično).

LITERATURA

- Arbutina, Lj. (2011). *Kreativne sposobnosti i nastava likovne kulture kod dece s lakom intelektualnom ometenošću*, Master rad, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Boden, M. A. (2009). Computer models of creativity. *AI Magazine*, 30 (3), 23-34.
- Chan, W. D., & Zhao, Y. (2010). The relationship between drawing skill and artistic creativity: do age and artistic involvement make a difference?. *Creativity research journal*, 22 (1), 27-36.
- Čorko, I. i Vranić. A. (2007). Utjecaj informacije o postojećim djelima u određenoj domeni na kreativnost novih djela. *Društvena istraživanja*, 3 (89), 613-625.
- Filipović, S. (2009). Značaj kognitivno-razvojnih programa za razvoj kreativnosti dece predškolskog uzrasta u oblasti likovnog izražavanja. *Inovacije u nastavi*, 22 (2), 16-30.
- Filipović, S. i Kamenov, E. (2009). *Mudrost čula III deo: dečje likovno stvaralaštvo*. Novi Sad: Dragon.
- Gagić, S. (2013). Podsticanje kreativnih sposobnosti u nastavi likovne kulture kod dece s lakom intelektualnom ometenošću, Završni rad, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Gagić, S. i Japundža-Milisavljević, M. (2013). Značaj podsticanja likovnog izražavanja dece s LIO za ispoljavanje kreativnih sposobnosti. *Pedagogija*, 68 (3), 432-440.
- Hercog, J., & Duh, M. (2011). Artistic and creative achievements of primary school students with regard to gender and stratum. *Metodički obzori*, 11 (6), 37-48.
- Japundža-Milisavljević, M. (2009). *Metodika nastave veština za decu ometenu u intelektualnom razvoju*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju – Izdavački centar.
- Karlavaris, B., Barat, A. i Kamenov, E. (1988). *Razvoj kreativnosti u funkciji emancipacije ličnosti putem likovnog vaspitanja*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Karlavaris, B. i Kraguljac, M. (1981). *Razvijanje kreativnosti putem likovnog vaspitanja u osnovnoj školi*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Kopas-Vukašinović, E. (2005). Osujećenje kreativnosti u likovnom izrazu prvaka. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 37 (2), 82-98.
- Maksić, S. i Anđelković, S. (2011). Procenjivanje kreativnosti u nastavi likovne kulture. *Inovacije u nastavi*, 24 (2), 19-28.

- Škorc, B. (2012). *Kreativnost u interakciji: Psihologija stvaralaštva*. Zemun: Mostart.
- Togrol, A. Y. (2012). Studies of the Turkish form of the Test for Creative Thinking-Drawing Production. *Creative Education*, 3 (8), 1326-1331.
- Urban, K., & Jellen, H. (1993). *Test for Creative Thinking-Drawing Production (TCT-DP), Manual*. Hanover: University of Hanover.
- Vigotski, L. (2005). *Dečja mašta i stvaralaštvo*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Sanja Gagić

Mirjana Japundža-Milisavljević

THE POSSIBILITY OF USING DRAWINGS OF CHILDREN WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITY FOR ASSESSING CREATIVITY IN THE VISUAL DOMAIN OF EXPRESSION

Theories and research imply that diverse information can be obtained from children's drawings, from signs of various disorders, to indications of exceptional creativity. The research presented in this paper aims to determine the connection between the creative potential of children with mild intellectual disability (MID) and the creativity of their drawing, in order to test the possibility of using drawings for assessing creativity in the visual domain of expression. The sample comprised 69 students from four schools for children with intellectual disability in Belgrade, both sexes, aged 8–16, attending the 1st to the 8th grade, with no neurological or multiple disorders. For the purpose of assessing the children's creativity, Test for Creative Thinking-Drawing Production (TCT-DP) was used to estimate the visual aspect of creativity, as well as a drawing with the topic "Peculiar flower", where, as criteria for assessing the children's works, we observed the use of color and shapes, spatial organization and proportion of the elements in the drawing. Correlation between the scores obtained through the test for creative thinking and through the analysis of children's drawings, calculated using the Pearson Correlation Coefficient, equals 0,34, which is a statistically significant result ($p=0,003$). Considering that the results show that the correlation between the scores of creativity obtained through the TCT-DP test and the analysis of students' drawings is positive and significant, it can be concluded that indicators of creativity can be found in children with MID. We advise the educators of children with MID to use the indicators of creativity defined in our study as guidelines for understanding children's works, but also as an encouragement for questioning their own creativity criteria.

Key words: visual aspect of creativity, children's drawing, mild intellectual disability